

Н.Г. ПЕТРИЧЕНКО
(Вінниця)

ІСТОРІЯ МАЗЕПИ ТА МІФ МАЗЕПИ В КОНТЕКСТІ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ РОСІЙСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ ЛІТЕРАТУР ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

Постать Івана Мазепи як складної і яскравої особистості і як гетьмана України на тлі українсько-російсько-польсько-шведських суспільних відносин зацікавила багатьох письменників ХІХ століття. Певні відгомони вона знайшла в російській літературі: це славнозвісна пушкінська «Полтава» та історичний роман Т.Булгаріна «Мазепа».

Поема «Полтава» і досі пристрасно обговорюється в літературознавчих колах і здобуває різну оцінку, перш за все, відповідно до національно-світоглядних позицій самого літературознавця-дослідника. Акценти, зроблені саме по відношенню до цього пушкінського твору в «Истории русской литературы» [1], будуть іноді несподіваними, скажімо, образ Мазепи у Пушкіна, як і інших відомих історичних осіб, котрі фігурують у пушкінських творах, незалежно від жанру, оцінюється насамперед як образ лицеміра: «Это полностью применимо к Борису Годунову, Мазепе, а также к “плешивому деспоту” – Александру I, что и было для Пушкина важнее всего» [1, 285]. Дослідник тут подає думку також про те, що в якості поеми суто історичної, у «Полтаві» протиставлено романтичне трактування того самого сюжету Байроном у поемі «Мазепа» і у поемі К.Рилєєва «Войнаровский». Взаємини Мазепи з Петром Першим і його зраду Петру в історичному трактуванні Байрон, проте, не аналізував, оскільки його більше приваблював зовнішній бік біографії Мазепи, він захоплювався романтичними ефектами при репрезентації образу. Далеко від історичної правди знаходився, на нашу думку, і К.Рилєєв, який зображував Мазепу, незважаючи на його зраду Петру Першому та Росії, борцем за звільнення свого народу від самодержавних утисків з боку Петра Першого.

Суперечливий образ Петра, з яким пов'язані, з одного боку, позитивні зміни в устрої російської держави, оскільки він виступав твор-

цем нової і могутньої російської державності, а, з іншого, самодержавний деспотизм, здавна привертав увагу О.Пушкіна. Вперше звернення до його образу зафіксовано у його «Исторических записках» 1822 року, подальший розвиток тема отримала у його незавершеному романі «Арап Петра Великого» (1826-1827). Вершини творчої глибини розкриття образу досягло у поемі «Полтава», де продемонстровано всю велич Петра Першого, тріумф перемоги возвеличеної ним Росії над її споконвічним ворогом – Швецією і королем Карлом XII – одним з найбільш ушлавлених полководців XVII століття, якого боялася вся Європа, до якої належала і Польща, звідки родом як шляхтич, паж польського короля Яна Казимира, був Мазепа. Ситуація багато в чому виступала подібною до тієї, яка склалася в результаті переможного завершення для Росії війни 1812 року, на яку і робив наголос при зображенні подій у поемі О.Пушкін. Історизм реалістичного мислення відрізняється від романтичного саме осмисленням сучасності не за контрастом, а у зв'язку з її минулим, тобто автор примушує читача вбачати у сучасних подіях наслідки подій минулих.

Можна додати до цього, що майже кожний твір Пушкіна має виразне громадянське звучання, йдеться про твори «Капитанская дочка», і «Медный всадник», написаний як полемічна відповідь Адаму Міцкевичу на його вірш «Пам'ятник Петру Великому» («Ромнік Piotra Wielkiego»), що являв собою зразок суцільної й нищівної критики з боку польського митця на адресу Петра I, котра перекреслювала всі його державні досягнення, вбачаючи в ньому лише особу деспотичну, і, звичайно, «Полтава», що виступає «героїчно-полемічною» по відношенню до протилежної громадсько-літературної концепції. Це стосується певної мірою навіть його поеми-казки «Руслан и Людмила» і «Дубровского».

Треба зазначити, що постать Мазепа викликала свого часу інтерес не лише у Пушкіна як поета, а й у прозаїка Тадея (Фадея) Булгаріна – російського письменника польського походження, автора історичного роману «Мазепа», який можна віднести до категорії історичного роману, де увага концентрується навколо однієї історичної особистості на тлі певної епохи.

Літературознавчі розвідки допомагають зрозуміти провідну модель прози письменника і її роль в розвитку російської літератури.

Булгаріна охарактеризовано у розвідках як плідного автора, серед творчого доробку якого відзначаються «Дмитрий Самозванец» (1830) і «Мазепа» (1834). Ці твори сповнені кривавими ефектами й глибоким мелодраматизмом. За своїм ідейним і тематичним спрямуванням романи Булгаріна виконані у дусі старовинних літературних традицій роману XVIII століття.

Існують два мовні варіанти видання роману «Мазепа» – російською й білоруською мовами. У Передмові до білоруського видання «Вибраних творів» Булгаріна (Мінськ, 2003) під красномовною назвою «Перемога й поразка здорового глузду, або Повернення Булгаріна» Олександр Федута звертає увагу на те, що в романі «Мазепа» автор наважується показати складну історичну ситуацію на Україні в переддень 1709 року, до якої залучено представників різних народів – України, Росії, Швеції і Польщі, – оскільки гетьман був вихідцем з польської шляхти, секретарем польського короля Яна-Казимира. На думку автора передмови, основна ідея твору Булгаріна – розвінчати романтичний образ Мазеви, який зображено у творах Дж.-Г. Байрона і Віктора Гюго, показати його не з такою оригінальною і сильною вдачею, з якою його подано, хоч і у негативному ключі, в поемі О.С.Пушкіна «Полтава». У Булгаріна Мазепа – лише герой авантюрно-пригодницького роману, де його вбиває його власний незаконний син внаслідок несприятливих для нього обставин.

У передмові до російського видання «Мазеви» пера Наталії Львової характер Мазеви трактується більш об'єктивно, як на наш погляд; зображення виступає тематично ближчим до О.Пушкіна: Мазепа – один з найрозумніших і найблискучіших вельмож свого часу і свого рівня. Він – неперевершений майстер дипломатичних інтриг, єдина особа, якої він насправді боїться, це – російський цар Петро Перший, та Мазепа, людина розумна і водночас підступна, сподівається перемогти його, використавши свій дипломатичний арсенал та зв'язки в урядових колах Росії та інших держав. Його програш і смерть, за автором, – це не перемога Петра чи всевишньої справедливості, а лише несприятливий для Мазеви збіг обставин, щось на зразок подій у пригодницьких романах О. Дюма-батька: помста незаконного сина, яка поклала край дипломатичним задумам Мазеви.

Роман «Мазепа» (1833-1834) з'явився після поразки польського національно-визвольного повстання 1830-1831-го років, саме в період, коли Булгарін, поляк за походженням, намагався всіляко догодити російському урядові-переможцю. В центрі творів Булгаріна перебували не вигадані (як, наприклад, у М. Загоскіна), а історичні особи – Самозванець, історичний діяч, що його дієво підтримував уряд Польщі, і Мазепа. Характери героїв і життєві ситуації трактуються дещо мелодраматично, авторська ж дидактика збігається з офіційною ідеологією. І це відповідає нищівним епіграмам Пушкіна на адресу Булгаріна, які звинувачують його не в приналежності до польської нації («Не то беда, что ты поляк...»), а саме у «великодержавницькому низькопоклонстві».

Показовою виступатиме в даному разі і мовна характеристика історичної романістики Т.Булгаріна, зокрема стиль викладу, діаметрально протилежний позиції О.Пушкіна. Булгарін не поділяв думку Пушкіна, який намагався соціально та функціонально розширити коло одиниць, залучених до мовлення увідних персонажів, поглибити систему образів, залучивши представників різних класів суспільства і подавши різні зразки мовної реалізації. Т.Булгарін рішуче відмовлявся від вульгарності народної мови, пропагуючи у Передмові до свого роману «Дмитрий Самозванець» наступні ідеї: «Самое верное изобретение нравов должно подчиняться правилам вкуса, эстетики... “жесткие” выражения русского простого народа кажутся мне неприличными в книге... Речи, введённые в книгу из питейных домов, не составляют верного изображения народа». Тому не випадковим і слушним видається нам наведене Л.Булаховським твердження із книги В.Сиповського «Україна в російському письменстві», в якому Т.Булгарін піддається критиці за таке «мовне оформлення», вірніше, «мовне втілення», в романі «Мазепа»: «Сцены эти [народные] бледны именно потому, что в них не слышно живой колоритной речи, пересыпанной украинскими выражениями и словечками, какие мы встречаем в других сочинениях этого рода. Это чисто литературный язык, лишенный юмора, а поэтому лишенный и аромата» [2, 154].

Образ Мазепа в літературі, у тому числі й західноєвропейській, привертає увагу українського літературознавства наших часів, зок-

рема, аналіз його постаті наявний у критичних працях А.Р.Волкова і Д.С.Наливайка.

А.Р.Волков – автор спеціальної доповіді на Міжнародному з'їзді славістів, присвяченій постаті Мазепи, що став вже, до певної міри, одним із «вічних образів», тобто носієм певних духовних якостей, тематико-естетичним символом (див. [3]).

Грунтовна дослідницька праця «Історія і міфологія у Шевченка (у контексті європейського романтизму)», де увага акцентується на постаті Мазепи, належить Д.С.Наливайкові, який твердить, що з усіх діячів української історії найбільший розголос в Європі отримав, безперечно, гетьман Мазепа. У літературознавстві наявні ґрунтовні дослідження, які свідчать про велику популярність його в європейській літературі, історіографії, живописі, музиці, театральному мистецтві, «поп-арті» тощо. Цей матеріал дуже різноманітний, але, зрештою, він поділяється на дві категорії – на історію Мазепи та міф Мазепи, хоча існують і пам'ятки, що мають проміжний характер [4, 162].

Д.С. Наливайко намагається охопити найрізноманітніший у своїх тематико-естетичних наголосах матеріал, а також дати відповідь на питання: в чому ж, на думку даного автора, полягає «міф Мазепи». Звернімо увагу лише на деякі тези даної розвідки, скажімо, стосовно того, що існує багато творів, які не залишаються у сфері вільної міфотворчості, в яких виявляються політичні пристрасті та ідеологічна заангажованість, що сягають їх семантичного ядра. Більшою мірою це стосується літератур країн Східної та Середньо-Східної Європи, зокрема Росії та Польщі, а також України, для яких Мазепа як історичний діяч не виступає нейтральною постаттю. На противагу західноєвропейським авторам, митці цих країн мало або й зовсім не цікавилися його пригодами у молоді роки, зосереджуючи увагу на періоді його гетьманування. В їхніх творах постать Мазепи також піддавалася міфологізації, яка носила специфічний характер, це була загалом політична міфологізація, тісно пов'язана з певними політичними інтересами та ідеологічними модулями [4, 173].

Однак, не зовсім можна погодитися із твердженням Д.С.Наливайка, що на романтичному тлі вирізняються два твори польської романтичної літератури – поема Б.Залеського «Дума Мазепи» (1824) та драма Ю.Словацького «Мазепа» (1834, 1839). Обидва автори наро-

дилися в Україні, яку вважали своєю «малою вітчизною», звідси й корені їхнього «українського» погляду на Мазепу й прагнення звільнити його образ від принизливих домислів та спотворень, що особливо характерно для драми Словацького.

Твір Залеського створено від імені самого Мазепи, який виступає тут свого роду ліричним героєм. Мазепа у творі представлений ще як романтичний молодик, королівський паж, однак, у ньому, так би мовити, вже живе дух майбутнього Мазепи-гетьмана, передчуття його призначення. Джерелом інформації про молодого Мазепу, як зазначає автор у передмові до поеми, послужили мемуари Пасека, це ж стосується і драматичного твору Словацького. Приєднання Мазепи до козаків у поемі Залеського тлумачилося не як зрада – герой чинить це як патріот своєї батьківщини, України, де, за версією автора, він і народився. Тут відчувається логічний підхід автора, що був представником «української школи» польських романтиків». Відповідальність за ілюзорну єдність «ляхів і козаків» автор «Думи Мазепи» покладає не лише на зовнішні сили й бунтівний дух козаків, а й на польську шляхту та політичний устрій Речі Посполитої [4, 186].

Певне заперечення, однак, викликає характеристика, дана Мазепі в однойменній драмі Юліуша Словацького. Цей твір – максимально реалістичний для романтика Словацького, якого багато хто з польських літературознавців теж залучає до «української школи польських романтиків».

Д.С. Наливайко вважає цей твір «мелодрамою в душі романтичної драматургії» Віктора Гюго. Нам важко з цим погодитися, на наш погляд, тут небагато спільних рис. Хоча дія у драмі Ю.Словацького дійсно відбувається в минулому, серед дійових осіб є історичні постаті, зокрема, постать короля Яна Казимира, який подорожує у супроводі свого пажа й секретаря, учасника його «любовних втіх». Король-сластолюбець присутній у маєтку старого магната інкогніто. Ян Казимір і його оточення приносять побутові й моральні неприємності родині, поглиблюють протиріччя у сімейному «трикутнику» (старий магнат, його син і молода дружина старого магната, в яку цей син закоханий). Дія відбувається в максимально конкретних, сказати б навіть, побутових обставинах. І Мазепа бере на себе провину короля, який намагався порозважатися з молодою дружиною

магната. Образ Мазепи поданий в «донжуанському» плані як образ честолюбця, котрий влаштовує своє життя і кар'єрно зростає насамперед за допомогою жінок. Твір Словацького подібний до опублікованих в 1830-х роках мемуарів Пасека й Отвіновського (1836 і 1838, відповідно), які подавали образ молодого Мазепи в зниженому, побутово-тривіальному світлі. Скачка вигнанця Мазепи, прив'язаного оголеним до спини коня, виступає як вид ганебної страти, а за призначенням долі цей кінь приніс його до України, звільнивши від нього Польщу. Таким є задум автора, реалізований за допомогою міфологічного компоненту.

Деякі міркування сформулював дослідник у руслі власної концепції розуміння образу Мазепи у творчості Пушкіна. Так, у поемі Пушкіна образ Мазепи асоціюється з міфічними персонажами, зокрема, з класичним образом «перевертня» зі слов'янської міфології, ще однією обов'язковою складовою якої є репрезентація ворожої сторони як уособлення зла і руйнування [4, 184].

Д.С.Наливайко посилається на спостереження В. Жирмунського у його монографії «Байрон і Пушкін» [5, 209-210], де той наводить «похмурі» епітети при характеристиці образу Мазепи в поемі О.Пушкіна: «Мазепа мрачен»; «В его душе проходят думы, одна другой мрачней, мрачней»; «В нём мрачный дух не знал покоя»; «Но мрачны страстные мечты в душе Мазепы» [5, 184]. Гадаємо, це відповідає загальній концепції Пушкіна про «похмурість», більше того, «злочинність» як характерні ознаки психологічного портрету Мазепи як людини і ненадійність і авантюризм – як державного діяча. О.Пушкін певен, що заради честолюбства він зробить все, без огляду на державні інтереси України та патріотичні міркування. Ці вислови О.Пушкін формулює відверто, та ця характеристика не має нічого спільного з «романтичною диявольщиною».

Щодо постаті Мазепи у співвідношенні Пушкіна-Булгаріна як авторів, то слід зауважити, що в російському письменстві, як це часто можна спостерігати на рівні різних жанрів або тем, наявний процес поступового зростання популярності, що потім закономірно перетворюється на рутину й естетичну деградацію, на вторинність і кон'юнктуру. Прикладом може виступати тема Мазепи: після хоч і не великого читацького успіху «Полтавы» О.Пушкіна (1829) незабаром з'являється «Мазепа» Т.Булгаріна. В українській літературі ж

українська тема не є тільки набором тих чи інших естетичних, наративних концепцій тощо. Вона, хоч і залишається темою, традицією і конвенцією, – також стає екзистенційною модельністю, засобом багатопланового культурного спілкування, зростаючої інтертекстуальності. Тема України задовольняє набагато ширшу, складнішу гаму суспільних, згодом естетичних потреб. І все це підказує, що попри поверхову тотожність літературного контексту, ми дійсно маємо справу не з однією, як це вимальовує бібліографічний підхід Сиповського, а з двома літературами [6, 91].

ЛІТЕРАТУРА

1. История русской литературы. – Т.2. – Ленинград: Наука (Ленинградское отделение), 1984.
2. *Булаховский Л.А.* Русский литературный язык первой половины XIX-го века. – К.: Из-во КГУ им.Т.Г.Шевченко, 1957.
3. Традиційні сюжети та образи. – Чернівці, 2004.
4. *Наливайко Д.* Теорія літератури й компаративістика. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська Академія», 2006.
5. *Жирмунский В.* Байрон и Пушкин. – Л, 1978.
6. *Грабович Г.* До історії української літератури. Дослідження, есе, полеміка. – К.: Основа, 1997.